

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 06.01.2022 р.

Прийнято до друку: 17.01.2022 р.

e-mail: oksana.alioshyna@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-6-10

Альошина О. Відновлення та регламентація діяльності православних братств Правобережної України у другій половині XIX – початку XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 6–10.

УДК 37:737 (477)

Оксана Альошина

ВІДНОВЛЕННЯ ТА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

З'ясовано, що російський уряд законодавчим документом «Основні правила для заснування православних церковних братств» визначив засади заснування, функціонування та усю подальшу діяльність православних братств на підконтрольних територіях. Скрутне матеріальне становище вплинуло на те, що братства, через брак коштів, були не здатні вповні реалізовувати заплановані завдання. Це призвело до того, що наприкінці XIX ст. частина братств припинила свою діяльність. Встановлено, що у зв'язку з такими обставинами церковна влада докладала значних зусиль для активізації та відновлення діяльності цих організацій на початку XX ст.

Ключові слова: православні братства, відновлення, Правобережна Україна, Російська імперія.

Oksana Alosyna

RESTORATION AND NORMALIZATION OF THE ACTIVITY OF THE ORTHODOX BROTHERHOODS OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

The purpose of the scientific article is to reveal the process of restoration and normalization of the activities of orthodox fraternities on the territory of the Right-Bank of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Scientific novelty – for the first time the article analyzes the process of restoration and regulation of the orthodox fraternities on the basis of little-known archival documents, published materials and periodicals. It was found that the Russian government, in the legislative document «Basic rules for the establishment of orthodox church fraternities», defined the principles of establishment, functioning and all further activities of orthodox fraternities in the controlled territories. The difficult financial situation affected the church fraternity, due to lack of funds, were not able to fully implement the planned tasks. This led to the fact that in the late nineteenth century some fraternities ceased their activities. It is established that in connection with such circumstances, the church authorities made significant efforts to intensify and restore the activities of these organizations in the early XX century. The church leadership developed new models of statutes governing the activities of church fraternities. As a result, a number of decisions were made to intensify the multi-vector activities, to promote the establishment of new fraternities. The issues of the activity of the fraternities were repeatedly discussed at the congresses of the clergy of the western provinces of the Russian Empire, at which the priority directions of educational work were proposed.

Keys words: orthodox fraternities, restoration, Right-Bank Ukraine, Russian Empire.

Упродовж другої половини XIX ст. в Російській імперії відбувалися політичні зміни, що вплинули на процес відновлення діяльності православних церковних братств. Православна церква втрачала пануюче становище та авторитет серед вірян, тому російський уряд впроваджував політику посилення її ролі серед населення Правобережної України. На православні братства покладали сподівання у реалізації наміченої роботи, яка суворо контролювалася державною владою.

Питання становлення та функціонування православних братств Волинської губернії проаналізовано у статтях С. Жилюка [4], О. Сажок [14] та І. Тимочко [16]. В. Сергієнко дослідила систему управління братств на Лівобережній Україні [15]. У публікації О. Григорука [2] розкрила окремі аспекти просвітницької діяльності православних братств Подільської губернії. М. Казаков [5] по-

казав обставини виникнення братств Київської губернії у 1860-х р. У сучасній історіографії відсутні наукові дослідження, які б повністю розкривали означену тему. У статті використано опубліковані та маловідомі архівні документи, періодичні видання, що дало можливість висвітлити процес відновлення та регулювання діяльності православних братств Правобережної України.

На початку 1860-х років розпочинається відновлення діяльності православних церковних братств. Братства стали одним із вагомих засобів боротьби з католицькою та уніатською церквами та впливу Православної церкви на українське населення Правобережної України. Після законодавчого оформлення визнання православних братств центральною владою у вигляді «Основних правил для заснування православних церковних братств» (8 травня 1864 р.) можна виділити наступний етап в історії розвитку церковно-братського руху. Державна та церковна влада перейшла до активного сприяння відновлення та розвитку їх діяльності.

1862 р. імператор Олександр II ознайомився з доповідною запискою чиновника міністерства внутрішніх справ П. Батюшкова «Про становище православного духовенства в Західному краю». Представлена ним інформація містила відомості про становище та значення церковних братств. У записці зазначено, що братства – це «вроджені стихії» православного населення Західного краю, які слугуватимуть панацеєю для імперської влади та церкви в проблемному регіоні. Того ж року історик М. Коялович, подорожуючи Білоруссю та Литвою, відзначив існування великої кількості братств [15, арк. 11-18].

У доповіді відомства у справах православного духовенства за №8 від 8 лютого 1864 р. обговорювали питання про православні церковні братства. У ній зазначали, що з 1857 р. загальну увагу приділяли їхній діяльності у зв'язку з заворушеннями, що виникли в західному регіоні через дії польських повстанців. Відтак це спонукало російський уряд задуматися над відновленням церковних братств, як «благодійних у свій час установ інституцій, від яких можна очікувати користь..., особливо для підтримки православних церков, шкіл» [18, арк. 158].

11 березня 1864 р. під час засідання відомства у справах православного духовенства міністр внутрішніх справ П. Валуєв наголосив на тому, що слід розробити відповідні умови, що дозволять засновувати та відновлювати церковні братства. Відповідно члени Святішого Синоду делегували йому та обер-прокурору право підготувати проєкт правил для заснування православних братств та винести його для обговорення. 13 березня 1864 р. таке рішення виконали. 6 квітня відбулося чергове засідання, на якому обговорювали проєкт, який склали міністр внутрішніх справ та обер-прокурор, та одностайно його затвердили у відповідній редакції [18, арк. 162].

Відновлення православних братств прослідковувалося після затвердження російським урядом 8 травня 1864 р. закону «Основні правила для заснування православних церковних братств» [12, с. 409]. У зв'язку з цим імператор наказав міністру внутрішніх справ П. Валуєву обговорити з обер-прокурором Синоду питання стосовно запровадження «Правил», на підставі яких мали створювати церковні братства. Як наслідок обер-прокурор виніс це питання на обговорення департаменту у справах православного духовенства. У результаті обговорення присутні прийшли до висновку, що «слід прийняти можливі заходи для того, щоб їх відновлення не мало випадкового характеру, щоб вони були поставлені у визначені умови діяльності» відповідно до намірів уряду [17, арк. 2].

Становище Православної церкви було складним і на утримання православного духовенства західних губерній Російської імперії щорічно із скарбниці уряду додатково виділяли матеріальну допомогу. Як додатковий засіб допомоги було засновано парафіяльні попечительства як «особливі установи з духовних і світських осіб для постійної опіки над благоустроєм парафіяльних церков та парафій у господарському відношенні» [18, арк. 158зв]. Попечительства утримували початкові школи та проводили благодійну роботу в межах парафії. Проте вони не змогли вповні задовольняти духовні потреби віруючих, тому згодом новостворені церковні братства стали виконувати зазначені функції. Як писав К. Левитський, «в церковних братствах і попечительствах полягає найкраще перевірена досвідом і найбільш доцільна організація для церковної школи, парафіяльної церкви і взагалі морально-благодійної діяльності парафії» [7, с. 634]. Попечительства, на відміну від братств, які були більш активними і принесли суспільну користь, відрізнялися лише чисельністю, однак така перевага не допомогла їм на практиці вповні виконувати свої завдання.

Відповідна державна політика сприяла появі та зростанню кількості церковних братств з 1864 р. За даними, наведеними дослідником О. Папковим, у губерніях Правобережної України станом на 1 січня 1893 р. нараховувалося 159 братств [11, с. 46]. На думку Т. Ковальчук, «епархіальні та па-

рафіяльні братства репрезентували інтереси віруючих і були результатом реалізації громадянської ініціативи, незважаючи на те, що їх очолювали безпосередні виконавці самодержавних наказів» [6, с. 42].

На початку ХХ ст. утворилася значна кількість церковних братств. Цьому сприяв указ імператора Миколи II про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. 3 грудня 1905 р. міністерство народної освіти видало циркуляр директорам народних училищ про термінове скасування адміністративних розпоряджень про обмеження прав старообрядців і так званих сектантів у їх перебуванні на державній і громадській службі, посилаючись на спеціальне положення Комітету міністрів від 17 квітня 1905 р. [19, арк. 1]. Церковні ієрархи вважали, начебто уряд дозволив «пониження православної церкви», яке виявилось в тому, що неправославні конфесії й навіть старообрядці одержали більше юридичних прав і домоглися кращого облаштування парафій та громад, аніж панівне віросповідання.

Відтак на початку ХХ ст. на Правобережній Україні відновили та активізували свою роботу братства, що припинили свою діяльність наприкінці ХІХ ст. Відбулася реорганізація в діяльності діючих братств, тому було складено та запропоновано нову редакцію статуту для парафіяльних братств [20, с. 246].

У цей період майже одночасно заснували три єпархіальних братства: Київське, Волинське та Подільське. Кожне з них відкрило свої повітові відділення, котрі займалися організацією парафіяльних братств у містах та селах. До прикладу, 1914 р. у Київській губернії заснували Київське Свято-Володимирське єпархіальне братство. Воно організувало три комісії: просвітницьку, релігійно-проповідницьку, економічну. Просвітницький комітет займався розробкою програм для читань і бесід, ретельним відбором спеціальної літератури, укладанням каталогів книг і брошур, скеровував сільські братства в організації розважальних заходів для учнів та молоді. Другий допомагав повітовим і сільським братствам боротися з пропагандою поширення католицизму, сектанства і з «розтлінням моралі селян та байдужим відношенням до громадських інтересів» засобами проведення святкових богослужінь та проповідництва. Для цього створили видавничу комісію, яка розробляла проекти видань релігійно-моральної літератури. Економічний відділ, в свою чергу, займався питаннями налагодження ведення сільського господарства. Для досягнення такої цілі він намічав нові шляхи, щоб провести реорганізацію в галузі сільського господарства та значно посилити результативність селянської праці, допомагав у відкритті ощадних кас, споживацьких товариств і братських лавок, де селяни могли отримати кредитування [8, с. 400].

Діяльність комітетів мала сприяти розвитку сільського господарства і торгівлі та підвищити продуктивність праці. Ці комісії досить жваво розпочали свою діяльність, проте розпочалася війна і братство активно долучилося до нового напрямку роботи. З цією метою 22 липня 1914 р. утворили комітет для збору пожертв на допомогу сім'ям військовим. Комітет звернувся до повітових відділень із проханням утворити відповідні комітети допомоги, запропонував священникам за допомогою представників урядових установ заснувати такі ж комітети в парафіях. Комітет надіслав усім повітовим і парафіяльним відділам, священникам циркуляри з детальною інформацією про програми дій цих комітетів. У результаті парафіяльні відділення відгукнулися на пропозицію і по усіх селах утворили комітети допомоги [9, с. 8-9].

Для реалізації поставлених завдань відбулася зміна в системі управління братств Київської єпархії. Вона полягала в наступному: головним стало єпархіальне, йому підлягали повітові та парафіяльні братства, які сприяли захисту та утвердженню віри, сприяли підняттю культурного та матеріального добробуту селян. Повітові відділення виконували роль посередника між єпархіальними та парафіяльними, поширювали розпорядження. 22 січня обрали раду братства, до її складу ввійшли представники усіх відомств та закладів Києва. За перший рік функціонування основні зусилля спрямували на організаційну роботу з відкриття нових відділень, формування програми дій. Відповідно було відкрито 12 повітових відділень по всіх повітових містах губернії та 132 парафіяльних братств (26 в Київському повіті, 2 в Бердичівському, 2 у Васильківському, 9 у Звенигородському, 5 в Каневському, 14 в Липовецькому, 14 в Радомишльському, 2 у Сквирському, 9 у Таращанському, 10 в Уманському, 14 у Черкаському, 4 у Чигиринському). Головами повітових відділень були настоятелі соборів, а членами представники усіх відомств, парафіяльні – очолили священники, члени – вчителі, місцеві громадські діячі та інтелігенція [9, с. 3-6].

25 лютого 1914 р. відбулося офіційне відкриття повітового відділення Київського єпархіального братства. На засіданні провели вибори голови та членів ради, обговорили питання про можливість

відкриття нових парафіяльних братств у різних містах єпархії, зокрема м. Макарове, Гостомелі, Кагарлику, Обухові, Трипільлі, Бородинці, Ржищеві, Германовці, с. Микуличах і Петровцях. У 1914 р. повітове братство розгорнуло продуктивну роботу і відкрило ще 27 парафіяльних відділень [10, с. 2, 5].

На початку ХХ ст. було прийнято новий статут функціонування братств Подільської губернії, в якому основним завданням братств визначали «піклування про зміцнення в парафіях православної віри і розвиток російської самосвідомості». Єпархіальне керівництво визнало, що документ за своїм змістом «відповідає запитам часу, а за своєю доцільністю повною мірою придатним для всіх церков Подільської єпархії» [3, арк. 7].

Неодноразово на з'їздах благочинних Волинської губернії розглядалося питання про створення нових братств. Для того, щоб уникнути непорозумінь із боку селян, священник повинен був (ще до відкриття братства) провести роз'яснювальну роботу серед мирян, щоб переконати окремих із них вступити до братства. Це дозволяло сформуванню потенційний склад братчиків і лише потім він повинен був інформувати та закликати до створення братства інших мешканців. Цей факт свідчив про те, що ініціативу щодо заснування братств, яка раніше надходила від громадських діячів та світської інтелігенції, нині покладали на священників, які на прохання керівництва єпархії мали «викликати до життя вмираючі братства, бути їхніми творцями, натхненниками, очолити їх, як голови братських рад» [1, с. 438-439].

На певний період часу простежувалося певне поживавлення в заснуванні нових братств. З 1914 р. відбувався процес до зростання кількості церковних братств у Російській імперії, більшість з яких функціонували в західних губерніях імперії.

Підсумовуючи це питання, відзначимо, що на території Правобережної України процес відновлення православних братств розпочався з 1860-х рр. і в подальшому їх діяльність суворо контролювалася державною та церковною владою. До кінця ХІХ ст. тривав процес збільшення кількості братств. Згодом через скрутне матеріальне становище чимало братств припинили свою діяльність. Така ситуація викликала стурбованість церковного керівництва, яке почало шукати шляхів для відновлення старих та заснування нових церковних братств. Як наслідок, у цей період єпархіальне управління розробило нові правила та зразки статутів для їх подальшого функціонування. Перспективи подальшого вивчення цієї теми вбачаємо у з'ясуванні діяльності єпархіальних та повітових православних братств на початку ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Братский съезд благочинных Волинских епархий. *Волинские епархиальные ведомости*. 1914. № 26. С. 438–439.
2. Григорук О. До історії православних церковних братств Поділля (За матеріалами «Подольских епархиальных ведомостей»). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2008. Т. 16. С. 234–242.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 9280. 11 арк.
4. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир, 1996. 174 с.
5. Казаков М. «Братська» реформа в Київській єпархії 1914 року – завершення розвитку православних братств Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 45. С. 48–55.
6. Ковальчук Т. Діяльність православних церковних братств в українських єпархіях Російської православної церкви (1905–1917). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 25. С. 40–48.
7. Левитский К. Церковно-просветительская деятельность на Волини. *Волинские епархиальные ведомости*. 1893. №23. С. 635–644.
8. Новые церковно-общественные организации. *Волинские епархиальные ведомости*. 1914. №23. С. 400–401.
9. Отчет о деятельности Киевского Епархиального Свято-Владимирского братства, сост. под высоч. покровительством его императ. величества за 1914–1915. Киев, 1916. 32 с.
10. Отчет о деятельности Киевского уездного отделения Епархиального Свято-Владимирского братства, сост. под высоч. покровительством его императ. величества за 1914 г. Киев, 1915. 15 с.
11. Папков А. Братства. Очерк истории западно-русских православных братств. СПб, 1893. 146 с.
12. Полное обраніе законов Российской империи. 1825–1881 гг. СПб, 1878. Т. 51. 602 с.
13. Проект устава приходских братств или обществ ревнителей православия в местностях, имеющих сектантов. *Волинские епархиальные ведомости*. 1903. №20. С. 581–584.
14. Сажок О. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. Вип. 21. С. 33–38.
15. Сергієнко В. Становлення мережі православних церковних братств Лівобережної України у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. *Гуржійські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 219–222.

16. Тимочко І. Організаційні засади діяльності православних братств Волинської губернії. *Нова педагогічна думка*. 2010. №3. С. 10–13.
17. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК України). Ф. 127. Оп. 667. Спр. 499. 20 арк.
18. ЦДАК України. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 190. 273 арк.
19. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 12. 109 арк.
20. Aloshyna O, Smyrnov A, Yankovska Zh, Blyzniak M., Marchuk V. Organizational foundations of functioning of the Right-Bank Ukraine orthodox brotherhoods from the 1850s to 1900s. *Journal of Education Culture and Society*. Warszawa, 2021. Vol. 12. No 2. S. 242–250.

References:

1. Grygoruk O. Do istoriії pravoslavnykh tserkovnykh bratstv Podillia (Za materialamy «Podol'skykh yeparkhial'ntkh vidomostey»). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. 2008. Vyp. 16. S. 234–242.
2. Zhyliuk S. Rosiiska pravoslavna tserkva na Volyni (1793–1917 rr.). Zhytomyr, 1996. 196 s.
3. Kazakov M. «Bratska» reforma v Kyivskii yeparkhii 1914 roku – zavershennia rozvytku pravoslavnykh bratstv Rosiiskoi imperii. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2015. Vyp. 65. S. 48–55.
4. Kovalchuk T. Diialnist pravoslavnykh tserkovnykh bratstv v ukraiinskykh yeparkhiiakh Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy (1905–1917). *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2009. Vyp 25. S. 40–48.
5. Levitskiy K. Tserkovno-prosvetitelskaya deyatelnost na Volyni. *Volynskie eparhialnye vedomosti*. 1893. № 23. S. 635–644.
6. Papkov A. Bratstva. Ocherk istorii zapadno-russkikh pravoslavnykh bratstv. Sankt-Peterburg, 1893. 719 s.
7. Sazhok O. Stanovlennia i rozvytok tserkovnoho bratskoho rukhu u Volynskii hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*. 2013. Vyp. 21. S. 33–38.
8. Serhiienko V. Stanovlennia merezhi pravoslavnykh tserkovnykh bratstv Livoberezhnoi Ukrainy u druhii polovyni XIX st. – na pochatku XX st. *Hurzhiivski istorychni chytannia*. 2015. Vyp. 6. S. 219–222.
9. Tymochko I. Orhanizatsiini zasady diialnosti pravoslavnykh bratstv. *Nova pedahohichna dumka*. 2010. № 3. S. 10–13.
10. Aloshyna O., Smyrnov A., Yankovska Zh., Blyzniak M., Marchuk V. Organizational foundations of functioning of the Right-Bank Ukraine orthodox brotherhoods from the 1850s to 1900s. *Journal of Education Culture and Society*. Warszawa, 2021. Vol. 12. No 2. S. 242–250.